

PAWEŁ ROKICKI

<https://orcid.org/0000-0001-9554-0840>

Instytut Studiów Politycznych

Polskiej Akademii Nauk

PRZEJĘCIE AKTYWÓW SAUGUMY PRZEZ NKWD W 1940 R. I WYKORZYSTANIE ICH W WALCE Z POLSKIM PODZIEMIEM NA WILEŃSZCZYZNIE

Abstrakt: W czerwcu 1940 r. sowiecki aparat bezpieczeństwa przejął aktywa litewskiej Policji Bezpieczeństwa Państwowego (VSP). Utworzony niedługo potem Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD) Litewskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej wchłonął część personelu Okręgu Wileńskiego VSP, przechwycił jego dokumenty, więźniów oraz przewerbował część agentury. Zasoby te zostały wkrótce skutecznie wykorzystane przez NKWD do walki z polskim podziemiem na Wileńszczyźnie, zwłaszcza Związkiem Walki Zbrojnej (ZWZ).

Słowa kluczowe: Policja Bezpieczeństwa Państwowego (VSP), NKWD, Związek Walki Zbrojnej (ZWZ), Wilno, tajne służby.

Abstract: In June 1940, the Soviet security apparatus took over the assets of the Lithuanian State Security Police or VSP (Lithuanian: *Valstybės saugumo policija*). The People's Commissariat for Internal Affairs (NKVD) of the Lithuanian Soviet Socialist Republic, established shortly thereafter, absorbed part of the personnel of the Vilnius District VSP, seized its documents and prisoners, and recruited some of its agents. The NKVD soon effectively used these resources to fight the Polish underground in the Vilnius region, the core of which was the Vilnius District of the Union of Armed Struggle (ZWZ).

Keywords: State Security Police (VSP), NKVD, Union of Armed Struggle (ZWZ), Vilnius, secret services.

W czerwcu 1940 r. Związek Sowiecki dokonał agresji na Republikę Litewską, po czym zaanektował ją jako kolejną republikę związkową, kładąc kres jej niepodległemu bytowi państwowemu. Sowietyzując podbity kraj, najeżdźca wcielił litewskie siły zbrojne do Armii Czerwonej, a Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (lit. *Vidaus reikalų ministerija*, dalej: VRM)

przekształcił w lokalny NKWD. W konsekwencji sowiecki aparat represji wchłonął także litewską tajną policję polityczną — Policję Bezpieczeństwa Państwowego (lit. Valstybės saugumo policija, dalej: VSP, potocznie zwaną saugumą), wchodzącą w skład VRM jako Departament Bezpieczeństwa Państwowego (lit. Valstybės saugumo departamentas, dalej: VSD). Do przejętych aktywów VSP zaliczał się zarówno personel, nieruchomości, sprzęt oraz archiwalia, jak i przede wszystkim materiały operacyjne oraz agentura, które NKWD mogło wykorzystać do własnych celów.

W związku z tym, że od końca października 1939 r. Litwa okupowała zachodnią część województwa wileńskiego wraz z Wilnem, miejscowe struktury VSP zaangażowane były w walkę z działającym tam polskim podziemiem niepodległościowym¹. Od czerwca 1940 r. cała Wileńszczyzna znalazła się w rękach okupanta sowieckiego, dla którego walka z polskim podziemiem również stanowiła jeden z priorytetów. Przejmując zasoby wileńskiej VSP, bezpieka sowiecka zdobyła cenne z punktu widzenia operacyjnego źródła informacji o polskim ruchu oporu zgromadzone przez Litwinów. Zjawisko to zachodziło w latach II wojny światowej niejednokrotnie, zwłaszcza przy podbijaniu terenów jednych państw przez drugie. Na przykład od września 1939 r. agresorzy niemiecki i sowiecki z sukcesami przejmowali aktywa polskich tajnych służb, odnajdywali ich archiwalia, identyfikowali, a następnie wyłapywali funkcjonariuszy i agenturę². Podobnie czyniła litewska VSP, która w latach 1939–1940 zwerbowała do współpracy niejednego funkcjonariusza polskich służb (zwłaszcza Policji Państwowej) i przejęła wielu prowadzonych przez nich na Wileńszczyźnie agentów³.

¹ W wyniku agresji Związku Sowieckiego na Polskę (17 IX 1939) województwo wileńskie, podobnie jak reszta ziem wschodnich RP, znalazło się pod okupacją sowiecką. Wkrótce jednak, na podstawie umowy litewsko-sowieckiej (10 X 1939), ZSRS odstąpił Republice Litewskiej zachodnią część województwa wileńskiego oraz część powiatu lidzkiego z województwa nowogródzkiego. Władze litewskie zajęły powyższy teren w dniach 27–28 października 1939 r. Rząd w Kownie interpretował to jako odzyskanie części ziem należących do Litwy, nie przyjął bowiem do wiadomości decyzji Rady Ambasadorów i protokołu dodatkowego do traktatu wersalskiego z 15 marca 1923 r., zatwierdzających przynależność Wileńszczyzny do Polski. Na podstawie wspomnianej umowy ZSRS założył bazy wojskowe na Litwie, co było jednym z elementów ograniczających suwerenność tego kraju.

² A. Gwiazdowicz, *Utrata archiwów Oddziału II Sztabu Generalnego/Głównego Wojska Polskiego w 1939 r.*, w: *Wywiad i kontrwywiad II Rzeczypospolitej wobec groźby wybuchu wojny w 1939 r.*, red. D. Gregorczyk, Katowice–Warszawa 2020, s. 287–301.

³ Zeznanie własne Juozasa Švoby, b.m., [1940], Litewskie Archiwum Specjalne (dalej: LYA), K-1/58/P-13553-LI, k. 43–46; Protokół przesłuchania oskarżonego Jonasa Karpalavičiusa, [Kraj Krasnojarski], 28 XI 1941, LYA, K-1/58/39074/3, k. 10v–11.

O ile działalność polskiego podziemia na Wileńszczyźnie z lat 1939–1941 jest szeroko obecna w literaturze przedmiotu, o tyle struktury i aktywność litewskich oraz sowieckich służb bezpieczeństwa zaangażowanych w walkę z nim jak dotąd opisano skromnie⁴. Do wyjątków można zaliczyć artykuł Jarosława Wołkonowskiego z 1995 r., poświęcony zwalczaniu polskiego podziemia na Wileńszczyźnie przez saugumę, a także tekst autora niniejszej publikacji na temat inwigilacji komendanta Okręgu Wileńskiego Związku Walki Zbrojnej (dalej: ZWZ) przez służby sowieckie⁵. Przydatne są ponadto opracowania dotyczące historii wywiadu litewskiego, polsko-litewskiej konfrontacji wywiadowczej z okresu międzywojennego oraz sowieckich służb bezpieczeństwa w Litewskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej (dalej: LSRS)⁶.

Jeden z niewielu poruszonych dotąd aspektów aneksji Litwy przez ZSRS stanowiła kwestia przejęcia i wykorzystania przez NKWD litewskich i polskich dokumentów archiwalnych⁷. Tematem wciąż niedostatecznie zbadanym pozostaje wszakże sprawa wpływu, jaki na działania operacyjne NKWD przeciwko polskiemu podziemiu miało przejęcie aktywów saugumy w 1940 r. Badania takie można przeprowadzić dzięki źródłom zgromadzonym w archiwach wileńskich, w szczególności archiwaliom litewskiego VSD i Okręgu Wileńskiego VSP przechowywanym w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym (dalej: LCVA) oraz spuściźnie po sowieckich służbach bezpieczeństwa zdeponowanej w Litewskim

⁴ A. Bubnys, *Pasipriešino judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais. Lenkų pogrindis 1939–1945 m.*, Vilnius 2015; P. Rokicki, *Garnizon Nowa Wilejka SZP-ZWZ*, Warszawa 2019; idem, *Wolność i jej Polscy Strzelcy. Socjaliści w konspiracji wileńskiej SZP/ZWZ 1939–1941*, Warszawa 2024; W.K. Roman, *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie wrzesień 1939 – czerwiec 1941. Lista aresztowanych*, Toruń 2001; eadem, *W obozach i w konspiracji. Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie, wrzesień 1939 r. – czerwiec 1941 r.*, Warszawa 2004; eadem, *Za Polskę do celi śmierci. Śledztwo i proces Nikodema Sulika*, Toruń 2002; R. Wnuk, „Za pierwszego Sowietą”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)*, Warszawa 2007, s. 315–361; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996.

⁵ P. Rokicki, *Obiekt „Kazilas”. Inwigilacja komendanta Okręgu Wileńskiego ZWZ płk. Nikodema Sulika przez NKWD-NKGB w latach 1940–1941*, SDRE 55, 2020, 2, s. 117–141; J. Wołkonowski, *Litewska okupacja Wileńszczyzny (27 października 1939 – 15 czerwca 1940 roku) – Sauguma w walce z polskim państwem podziemnym*, „Mars” 3, 1995, s. 51–74.

⁶ T. Gajownik, *Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921–1931*, Warszawa 2010; S. Vaitiekus, *Lietuvos žvalgyba XX a. viduryje ir antrojoje pusėje*, Vilnius 2017; L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais. MVD-MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla*, Vilnius 1999.

⁷ G. Mazur, *Działalność Oddziału Archiwalnego NKWD na Litwie 1940–1941*, DN 26, 1994, 4, s. 81–89.

Archiwum Specjalnym (dalej: LYA), a zwłaszcza aktom spraw karnych oraz rozpracowań agenturalnych z lat 1939–1941⁸.

Wilno od początku wojny było jednym z najprężniejszych w całej okupowanej Polsce ośrodków pracy podziemnej. W grudniu 1939 r. zaczęło tam działać Dowództwo Wojewódzkie ogólnopolskiej Służby Zwycięstwu Polsce, przekształcone później w Komendę Okręgu Wileńskiego ZWZ⁹. Komendantowi Okręgu ppłk. Nikodemowi Sulikowi „Ładynie”¹⁰ podporządkowała się zdecydowana większość powstałych w regionie grup i organizacji konspiracyjnych, takich jak Komisariat Rządu, Związek Wolnych Polaków, Związek Bojowników Niepodległości, Komitet Walki o Niepodległość, Organizacja Niepodległościowo-Socjalistyczna „Wolność”, Akcja Ludowa, Narodowa Organizacja Wojskowa, Organizacja Narodu Walczącego (dalej: ONW)¹¹ i Koła Pułkowe. Niespotykanym w innych częściach kraju zjawiskiem była konsolidacja pod wspólnym sztandarem środowisk konspiracyjnych o różnym obliczu politycznym — od socjalistów, po narodowców i piłsudczyków¹². Do ZWZ na Wileńszczyźnie latem 1940 r. należało 3 tys. osób. W konspiracji formowano struktury wojskowe przygotowywane do działań dywersyjnych i powstańczych przeciwko okupantom, zarówno litewskiemu, jak i sowieckiemu, który rozlokował bazy wojskowe na wileńskim lotnisku Porubanek i w Nowej Wilejce¹³.

⁸ Lietuvos Respublikos Vidaus reikalų ministerijos Valstybės saugumo departamentas, 1917–1944, Litewskie Centralne Archiwum Państwowe (dalej: LCVA), 378; Valstybės saugumo policijos Vilniaus apygarda, 1939–1941, LCVA, 419; Lietuvos TSR valstybės saugumo komitetas (KGB), 1917–2010, LYA, K-1; Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (KGB) operatyvinės įskaitos bylos, 1926–1996, LYA, K-30; Lietuvos TSR vidaus reikalų liaudies komisariatas (NKVD), 1940–1941, LYA, L-43.

⁹ *Pismo płk. Stefana Roweckiego „Grabicy” do Dowódcy Wojewódzkiego SZP w Wilnie ppłk. Adama Obtulowicza*, 6 I 1940, w: *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1, cz. 1: *Wrzesień 1939 — czerwiec 1941*, red. A. Suchcitz i in., Warszawa 2015, s. 187.

¹⁰ Płk Nikodem Sulik (1893–1954), ps. Ładyna, imiona i nazwiska konspiracyjne: Nikodem Sarnowski, Józef Żywczyk i Karol Jodko, oficer służby stałej piechoty WP. Od grudnia 1939 r. komendant Okręgu Wileńskiego SZP-ZWZ. Aresztowany przez NKGB w Wilnie 13 kwietnia 1941 r. i skazany na karę śmierci w ZSRS. Po zwolnieniu oficer Armii Andersa od sierpnia 1941 r. Dowódca 5 Kresowej Dywizji Piechoty w II Korpusie Polskim w latach 1943–1945. Awansowany do stopnia gen. bryg. w 1944 r. Po wojnie na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii, W.K. Roman, *Za Polskę*, *passim*.

¹¹ W literaturze przedmiotu organizacja ta znana jest głównie jako Organizacja Wojskowa Narodu Walczącego.

¹² K. Kucharski, *Konspiracyjny ruch niepodległościowy w Wilnie w okresie od września 1939 r. do 25 maja 1941 r.*, Bydgoszcz 1994, s. 11–14, 19–20.

¹³ *Dyrektwy Komendanta Głównego ZWZ gen. Kazimierza Sosnkowskiego „Józefa Godziemby” dla Komendanta Okręgu Wileńskiego ZWZ ppłk. Nikodema Sulika „Ładyny”*, 4 V 1940, w: *Armia Krajowa w dokumentach*, t. 1, cz. 2: *Wrzesień 1939 — czerwiec 1941*, s. 399–400; *Meldunek Komendanta Okręgu Wileńskiego ZWZ płk. Nikodema Sulika do gen. Kazimierza Sosnkowskiego*,

W ślad za wojskiem litewskim wkraczającym do Wilna 28 października 1939 r., do miasta przybyli funkcjonariusze nowo utworzonego Okręgu Wileńskiego VSP pod wodzą naczelnika Stasysa Čenkusa¹⁴. Jego zastępcami zostali Aleksandras Lileikis¹⁵ i Vladas Vaitiekūnas, osobistym zaś sekretarzem Juozas Švoba. W strukturach okręgu kluczowe z punktu widzenia walki z podziemiem były wydziały: agenturalny, specjalny i śledczy. W skład wydziału agenturalnego kierowanego przez st. urzędnika Stasysa Tareilę wchodziły sekcje odpowiadające głównym kierunkom zainteresowań tej służby, przede wszystkim sekcja polska oraz sekcja organizacji lewicowych. Na kierunku polskim pracowali m.in. st. urzędnik Aleksas Babravičius i urzędnik Antanas Kimsa. Sekcję rozpracowywania środowisk lewicowych, czyli komunistów, Polskiej Partii Socjalistycznej, żydowskiego Bundu oraz związków zawodowych, sformował w lutym 1940 r. Švoba, który został zastępcą naczelnika wydziału agenturalnego¹⁶. W skład tej sekcji weszli: st. urzędnik Juozas Bagdonis, st. urzędnik Česlovas Panka i mł. urzędnik Bronius Šalna¹⁷. Zadaniem

28 VIII 1940, ibidem, s. 512–513; *Notatka 4 Oddziału 3 Zarządu NKGB ZSRS o działalności polskiego podziemia w LSRS i jego rozpracowaniu agenturalnym*, Moskwa, po 27 III 1941, w: *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941*, t. 1, wybór i oprac. nauk. Z. Gajowniczek i in., Warszawa–Moskwa 2001, dok. 58, s. 541, 543; W.K. Roman, *W obozach*, s. 240–247; J. Wołkonowski, *Okręg*, s. 31–37.

¹⁴ Stasys Čenkus (1901–1982), ur. w Olkienikach w pow. trockim. Od 1918 r. w wojsku litewskim, a od 1924 r. w policji. Naczelnik Okręgu Mariampolskiego VSP i Policji Kryminalnej w latach 1933–1939, a następnie naczelnik Okręgu Wileńskiego VSP od października 1939 r. do czerwca 1940 r. Awansowany do stopnia kapitana w 1938 r. Po agresji ZSRS na Litwę w czerwcu 1940 r. zbiegł do Niemiec i współpracował z Abwehrą. Po powrocie do kraju, w latach okupacji niemieckiej 1941–1944 naczelnik Litewskiej Policji Bezpieczeństwa podporządkowanej władzom niemieckim. W 1944 r. ewakuowany do Niemiec, w 1951 r. wyemigrował do USA. Zmarł w Nowym Jorku.

¹⁵ Aleksandras Lileikis (1907–2000), ur. we wsi Poprudzie (lit. Paprūdžiai) w pow. szawelskim. Studiował prawo na Uniwersytecie Witolda Wielkiego w Kownie. Zastępca naczelnika Okręgu Mariampolskiego VSP i Policji Kryminalnej w latach 1937–1939, a następnie zastępca naczelnika Okręgu Wileńskiego VSP od października 1939 r. do czerwca 1940 r. Po agresji ZSRS na Litwę w czerwcu 1940 r. zbiegł do Niemiec, gdzie współpracował z Abwehrą. W okresie okupacji niemieckiej naczelnik Okręgu Wileńskiego Litewskiej Policji Bezpieczeństwa podporządkowanej Niemcom. W 1944 r. ewakuowany do Niemiec, od 1955 r. na emigracji w USA. W 1996 r. pozbawiony obywatelstwa amerykańskiego jako podejrzany o udział w mordowaniu Żydów w czasie II wojny światowej, w związku z czym powrócił na Litwę. Tam został postawiony przed sądem jako oskarżony o ludobójstwo, ale uznany za niezdolnego do udziału w procesie z powodu choroby. Zmarł w Wilnie.

¹⁶ Protokół przesłuchania oskarżonego Broniusa Narjauskasa-Narunasa, b.m., 29 IX 1949, LYA K-1/58/P-13565-LI, k. 28.

¹⁷ Zeznanie własne Juozasa Švoby, b.m., [1940], LYA, K-1/58/P-13553-LI, k. 43–44.

wydziału specjalnego była natomiast obserwacja zewnętrzna osób podejrzanych o wrogą działalność. Naczelnikowi wydziału Antanasowi Brenčiusowi podlegało kilkudziesięciu funkcjonariuszy, w większości tajnych wywiadowców, którzy skrycie śledzili wskazane osoby i dokumentowali ich codzienną aktywność, a w szczególności starali się ustalić, z kim się kontaktowali. Natomiast funkcjonariusze wydziału śledczego, do których zaliczali się m.in. st. urzędnik Petras Jaloveckas, Kazys Gabrys i Albinas Pronckus, prowadzili śledztwa i przesłuchiwali aresztowane osoby. Najniższy szczebel struktury organizacyjnej VSP stanowiły rejon. W samym Wilnie utworzono ich 10, a kolejnych 11 na prowincji, z siedzibami m.in. w Mejszagole, Nowej Wilejce, Olkienikach, Podbrodziu i Nowych Święcianach. Etatowo każdy rejon składał się z naczelnika i jego zastępcy.

Zdecydowana większość funkcjonariuszy Okręgu Wileńskiego VSP pochodziła z głębi Litwy i tam m.in. w Kłajpedzie, Poniewieżu i Mariampolu pełniła wcześniej służbę¹⁸. Niektórzy urodzili się wszakże na Wileńszczyźnie, jak naczelnik okręgu Stasys Čenkus w Olkienikach w powiecie trockim, Aleksas Babravičius (Aleksander Bobrowicz) we wsi Darguże w gminie Olkieni, Stasys Tareila (Stanisław Tarejło) na stacji kolejowej Olkieni, Bronius Šalna w Kołtynianach w powiecie święciańskim czy Alfonsas Taranda we wsi Nowiki w gminie Dukszy¹⁹. Inni byli obywatelami polskimi narodowości litewskiej i absolwentami miejscowych szkół średnich. Ich przydatność do służby wynikała z płynnego posługiwania się językiem polskim oraz ze znajomości regionu wileńskiego i jego mieszkańców. Warto zwrócić uwagę na kilka postaci. Jedną ze znaczących był Babravičius, który w 1929 r. ukończył seminarium nauczycielskie w Wilnie, po czym przeniósł się na Litwę. Tam otrzymał obywatelstwo litewskie, odbył służbę wojskową, uzyskując stopień oficerski, i rozpoczął pracę w policji. Od 1934 r. był funkcjonariuszem VSP, naczelnikiem rejonu Szaki, a następnie Łódzkie w Okręgu Mariampolskim VSP. Od końca października 1939 r. wchodził w skład ekipy tworzącej Okręg Wileński VSP. Początkowo pełnił funkcję naczelnika II rejonu w Wilnie, a później został przeniesiony do sekcji polskiej wydziału agenturalnego²⁰. Taranda po ukończeniu w 1932 r. litewskiego Gimnazjum im. Witolda Wielkiego w Wilnie podjął studia fizyczno-matematyczne na miejscowym

¹⁸ Protokół przesłuchania oskarżonego Broniusa Narjauskasa-Narunasa, b.m., 28 IX 1949, LYA K-1/58/P-13565-LI, k. 22–24.

¹⁹ Babravičius Aleksas, LCVA, 394/17/218; Tareila Stasys, LCVA, 394/17/4983; Akta służbowe Broniusa Šalny, LCVA, 394/16/425; Akta służbowe Alfonsasa Tarandy, LCVA, 394/16/444.

²⁰ Babravičius Aleksas, LCVA, 394/17/218; Sprawa karna Aleksasa Babravičiusa, LYA, K-1/58/12961/3.

Uniwersytecie Stefana Batorego (dalej: USB), które przerwał na czwartym roku. Później uczył w szkole ludowej w rodzinnej wsi Nowiki²¹. Od 24 listopada 1939 r. pracował dla VSP jako nieetatowy pomocnik naczelnika I rejonu w Wilnie. Jego znajomość języka polskiego była wykorzystywana m.in. do tłumaczenia dokumentów na litewski. Oprócz tego pracował przy sprawdzaniu nowo przyjmowanych do VSP funkcjonariuszy, np. oceniał ich oddanie władzom litewskim²². Dopiero 1 marca 1940 r. został oficjalnie funkcjonariuszem VSP. Przełożeni powierzyli mu wówczas obowiązki naczelnika rejonu Rzesza, gdzie prowadził siatkę agentów²³.

Sauguma starała się objąć inwigilacją m.in. polskie elity w Wilnie, w tym działaczy społecznych i politycznych, urzędników oraz duchownych. Przez tajnych wywiadowców wydziału specjalnego VSP śledzeni byli na przykład rektor zamkniętego 15 grudnia 1939 r. USB prof. Stefan Ehrenkreutz (zarejestrowany jako obiekt „Rektorius”) oraz tancerz i baletmistrz teatru muzycznego „Lutnia” Józef Ciesielski (obiekt „Artistas”)²⁴. Ponadto sauguma interesowała się środowiskiem uchodźców wojennych i kręgami byłych wojskowych, stanowiących bazę dla polskiej konspiracji zbrojnej i działań powstańczych. Podstawą pracy operacyjnej VSP było werbowanie agentury w powyższych środowiskach i pozyskiwanie za jej pośrednictwem informacji o działalności skierowanej przeciwko państwu litewskiemu.

Główną rolę w walce z polskim podziemiem odgrywali funkcjonariusze sekcji polskiej, w tym Babravičius i Kimsa. Ten ostatni pochodził z Jeziorosów, a przed wstąpieniem do VSP pracował w Policji Kryminalnej w Kownie²⁵. Z analizy zachowanego zbioru pokwitowań wypłat dla agentów wynika, że Kimsa był w okręgu liderem pod względem liczby prowadzonych agentów. Pomiędzy styczniem a kwietniem 1940 r. wypłacał bowiem wynagrodzenia aż 39 agentom, wśród których istotną funkcję pełnili „Lusia”, „Zalc”, „Junior” i „Janek”. Drugi w rankingu pod tym względem był sam naczelnik okręgu dysponujący w tym okresie łącznie 28 agentami, większość zaś pozostałych pracujących z agenturą

²¹ *Curriculum vitae* Alfonsasa Tarandy, b.m.d., LCVA, 394/16/444, k. 11; Raport naczelnika Okręgu Wileńskiego VSP Stasysa Čenkusa do dyrektora VSD, Wilno, marzec 1940, ibidem, k. 10; Protokół przesłuchania oskarżonego Alfonsasa Tarandy, Wilno, 11 II 1947, LYA, K-1/58/P-14631-LI, k. 29–30.

²² Protokół przesłuchania oskarżonego Alfonsasa Tarandy, Wilno, 8 IV 1947, LYA, K-1/58/P-14631-LI, k. 67–68.

²³ Ibidem, k. 68.

²⁴ Sprawa obserwacyjna Józefa Ciesielskiego, LCVA, 419/3/4; Sprawa obserwacyjna Stefana Ehrenkreutza, LCVA, 419/3/10.

²⁵ Kimsa Antanas, LCVA, 394/17/2289.

funkcjonariuszy miała ich „na kontakcie” od kilku do kilkunastu. Babravičius wypłacał w tym czasie pieniądze 19 agentom, wśród których cenni byli „Napoleon”, „Kazimierz” i „Mańka”.

Polskie podziemie rozpracowywali także niektórzy agenci prowadzeni przez naczelnika okręgu Čenkusa. Do jego najcenniejszych źródeł osobowych należał „Roni”, uplasowany wewnątrz organizacji konspiracyjnej Komisariat Rządu, scalonej z ZWZ w 1940 r. Przydatność poszczególnych agentów potwierdza treść składanych przez nich doniesień, a także wysokość otrzymywanych wynagrodzeń. Pod względem zarobków wyróżniał się „Roni”, który pomiędzy styczniem a kwietniem 1940 r. złożył dziesiątki doniesień, za które otrzymał łącznie 1920 litów. Dla porównania, inni dobrze zarabiający agenci Čenkusa pobrali w tym czasie: Stasys Jonaitis — 950 litów, a „Zylak” — 640 litów. Najwyższe jednorazowe wypłaty sięgały 100–200 litów. Tymczasem większość pozostałych tajnych współpracowników saugumy otrzymywała znacznie skromniejsze kwoty, jednorazowo po 5–20 litów, zapewne adekwatne do wyników ich pracy²⁶. Dla porównania, w styczniu 1940 r. opieka społeczna w Wilnie wydawała na utrzymanie jednego dziecka w ochronce 24–30 litów, a starca w przytułku — 15–28 litów miesięcznie²⁷. Na niskie wynagrodzenie utyskiwał agent „Janek”: „P[an] Kimsa zaopatrzył mnie w 20 litów, które po wyjściu [z więzienia], zaopatrzwszy się w niezbędne rzeczy jak: zelówki do butów, kalesony, strzyżenie, kilka obiadów itd. — rozeszły się i pozostałem bez grosza, w sytuacji krytycznej”²⁸. Należy przy tym pamiętać, że tysiące wilnian znajdowało się wówczas w dramatycznej sytuacji ekonomicznej po zwolnieniu z posad państwowych przez okupanta. Również rzesze uchodźców wojennych, takich jak „Janek”, zdane były na pomoc instytucji charytatywnych. Oferta płatnej współpracy z policją polityczną okupanta mogła być dla niektórych kusząca. Jak podał Švoba, w grudniu 1939 r. do wileńskiej saugumy zgłosił się na przykład ks. Włodzimierz

²⁶ Rozliczenie wypłat pieniężnych dla tajnych współpracowników Okręgu Wileńskiego VSP za styczeń 1940, Wilno, 7 III 1940, LCVA, 378/10/221, k. 1–4; Rozliczenie wypłat pieniężnych dla tajnych współpracowników Okręgu Wileńskiego VSP za luty 1940, Wilno, 4 III 1940, LCVA, 378/10/698, k. 1–4; Rozliczenie wypłat pieniężnych dla tajnych współpracowników Okręgu Wileńskiego VSP za marzec 1940, Wilno, 3 V 1940, LCVA, 378/10/223, k. 1–4; Pokwitowania wypłat pieniężnych dla tajnych współpracowników Okręgu Wileńskiego VSP z kwietnia 1940, LCVA, 378/10/222, k. 220–461, 466–469; Raporty agenturalne i korespondencja o działalności tajnej polskiej organizacji wojskowej, 11 I — 10 VII 1940, LCVA, 378/10/697.

²⁷ S. Lewandowska, *Losy wilnian. Zapis rzeczywistości okupacyjnej. Ludzie, fakty, wydarzenia 1939–1945*, Warszawa 2004, s. 140.

²⁸ Zeznanie własne aresztowanego Józefa Zasępy, b.m.d., LYA, K-1/58/P-12738-LI, k. 68v.

Leśnobrodzki²⁹, były generał rosyjski i duchowny prawosławny, który przeszedł na katolicyzm. Zaproponował policji litewskiej swoje usługi jako agent za 500 litów miesięcznie. W związku z tym Švoba zwerbował go pod krypt. „Watson” i wykorzystał do rozpracowania polskiego duchowieństwa oraz lokalnych polskich działaczy. Inwigilował on m.in. dyplomatę Michała Tyszkiewicza, późniejszego nieoficjalnego delegata rządu RP na Litwie, i jego żonę Hankę Ordonównę. Z czasem „Watsona” przejął „na swój kontakt” naczelnik okręgu Čenkus³⁰.

Łącznie między styczniem a kwietniem 1940 r. lokalna sauguma finansowała około 430 tajnych współpracowników. Zatem w całym okresie okupacji litewskiej, trwającej ponad siedem miesięcy, było ich odpowiednio więcej. Oprócz nich działali informatorzy, którzy współpracowali bez wynagrodzenia, ale danych o ich liczbie brakuje. Pracą operacyjną z wykorzystaniem płatnych agentów zajmowało się co najmniej 35 funkcjonariuszy VSP, w tym pracownicy wydziału agenturalnego, naczelnicy rejonów oraz sam naczelnik Okręgu Wileńskiego i jego zastępcy.

Na okupowanej Wileńszczyźnie sauguma starała się werbować agenturę na masową skalę, wykorzystując wszelkie istniejące możliwości. W pierwszej kolejności do współpracy starano się nakłaniać osoby zatrzymane, którym groziła odpowiedzialność administracyjna lub karna, np. za naruszenie godziny policyjnej albo udział w zamieszkach antyżydowskich w końcu październikach 1939 r.³¹ Innymi szeroko stosowanymi środkami nacisku były groźby zwolnienia z pracy oraz przymusowego wydalania na teren okupacji niemieckiej lub sowieckiej. W ten sposób w ręce sowieckie wpadli wiosną 1940 r. zatrzymani działacze polskiej konspiracji – przywódca jednej z tajnych grup Emanuel Dębski „Lechita” oraz dowódca konspiracyjnego 13 Pułku Ułanów Wileńskich ZWZ rtm. Tadeusz Cichowski. Obu wywieziono z więzienia w Wilnie pociągiem do granicy litewsko-sowieckiej i zmuszono do jej przejścia. Po drugiej stronie zostali aresztowani przez NKWD za nielegalne przekroczenie granicy, osadzeni w więzieniu i po wyroku skazującym wywiezieni do

²⁹ W okresie międzywojennym ks. Włodzimierz Leśnobrodzki był tajnym współpracownikiem Oddziału II (wywiadowczego) Sztabu Generalnego/Głównego Wojska Polskiego. W 1939 r. współpracował z jego Ekspozyturą nr I w Wilnie, Leśnobrodzki Włodzimierz, AIPN w Warszawie, BU 2911/1, Kartoteka ogólnoinformacyjna Biura „C” MSW w Warszawie [1944] 1954–1990, karta nr 360.

³⁰ Protokół przesłuchania oskarżonego Juozasa Švoby, b.m., 28 IX 1940, LYA, K-1/58/P-13553-LI, k. 21.

³¹ Wyciąg z protokołu przesłuchania Vytautasa Petrusevičiusa, b.m.d., LYA, K-1/58/12887/3, k. 38–39; Protokół przesłuchania oskarżonego Mieczysława Kozłowskiego, b.m., 14 II 1941, LYA, K-1/58/P-12654-LI, k. 13–16.

łagrow³². Transporty aresztowanych Polaków przekazywane były też Niemcom, którzy osadzali ich w obozie w Działdowie i tam wielu zamordowali, w tym oficera ZWZ z Wilna płk. dr. Eugeniusza Dobaczewskiego³³. W związku z tym sauguma skutecznie posługiwała się groźbą oddania w ręce Niemców lub bolszewików osób wytypowanych do werbunku. Szantażowi takiemu uległ m.in. były funkcjonariusz Straży Granicznej w Cieszynie Józef Brzozowski, którego zwerbował naczelnik rejonu w Nowej Wilejce Vytautas Petrusevičius, nadając mu krypt. „Marzałek” i polecając inwigilować środowiska polskich uchodźców wojennych oraz informować o nastrojach ludności³⁴.

W podobnych okolicznościach VSP pozyskała do współpracy agenturalnej aresztowanego konspiratora wachm. Józefa Zasępę vel Jana Wirskiego. Po 20 dniach uwięzienia za naruszenie godziny policyjnej Litwini wydali go przez stację kolejową Stasiły na teren okupacji sowieckiej wraz z pięcioma polskimi oficerami. Tam został zatrzymany przez pograniczników NKWD i nazajutrz, w grupie ponad 100 uchodźców, odesłany z powrotem pod okupację litewską. Po ponownym aresztowaniu przez saugumę w styczniu 1940 r., zgodził się pracować dla VSP jako płatny informator, krypt. „Janek”. Na polecenie Kimsy rozpracowywał polską konspirację, nawiązując osobiste kontakty z jej niektórymi przywódcami, w tym z ks. Kazimierzem Kucharskim „Szymonem”³⁵ oraz ówczesnym szefem sztabu i zastępcą komendanta Okręgu Wileńskiego ZWZ mjr. Aleksandrem Krzyżanowskim „Wesołowskim”³⁶. Dzięki temu zdobywał cenną

³² Lista więźniów więzienia ciężkiej pracy w Wilnie, X 1939 – VI 1941, LCVA, 490/1/214, k. 7v, 10v; P. Rokicki, *Garnizon*, s. 129, 239; Indeks represjonowanych. Wyszukiwarka osób represjonowanych: <https://indeksrepresjonowanych.pl> (dostęp: 3 I 2025).

³³ J. Wołkonowski, *Litewska okupacja*, s. 63–64; H. Żuk, *Na szachownicy życia. Wspomnienia kapitana Armii Krajowej „Onufrego”*, Warszawa [1999], s. 44–49.

³⁴ Protokół przesłuchania oskarżonego Józefa Brzozowskiego, b.m., 13 II 1941, LYA, K-1/58/6505/3, k. 14–16; Wyciąg z protokołu przesłuchania Vytautasa Petrusevičiusa, b.m.d., ibidem, k. 28–29; P. Rokicki, *Garnizon*, s. 127.

³⁵ Ks. dr Kazimierz Kucharski (1894–1956), ps. Szymon, jezuita, współorganizator Okręgu Wileńskiego SZP/ZWZ, przewodniczący komisji finansowej. Aresztowany przez sowiecką bezpiekę 25 maja 1941 r. Po zwolnieniu w listopadzie 1941 r. w Armii Andersa, gdzie służył jako st. kapelan w stopniu mjr. Po wojnie na uchodźstwie we Włoszech, T. Krahel, *Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945*, Białystok 2017, s. 566–567; K. Kucharski, op. cit.

³⁶ Mjr/ppłk Aleksander Krzyżanowski (1895–1951), ps. Wesołowski, Dziemido, Wilk, oficer służby stałej artylerii WP. W listopadzie 1939 r. wysłany przez dowódcę SZP z Warszawy do Wilna, gdzie objął funkcję kwatermistrza w Dowództwie Wojewódzkim SZP. Od marca 1940 r. zastępca komendanta okręgu i szef sztabu Komendy Okręgu Wileńskiego ZWZ. Od maja 1941 r. objął dowodzenie Okręgiem Wileńskim ZWZ-AK, a od 25 czerwca 1944 r. także sąsiednim Okręgiem Nowogródzkim. Aresztowany przez NKWD w Wilnie 17 lipca 1944 r. Po zwolnieniu z łagru i powrocie do kraju ponownie

wiedzę o polskim podziemiu i jego działalności³⁷. Potwierdza to doniesienie złożone przez agenta „Janka” 1 kwietnia 1940 r.: „Z ks. Kucharskim pracuje J. Wesołowski³⁸, hrabia Stefan Tyszkiewicz, red. Józef Świącicki. J. Wesołowski brał od księdza Kucharskiego fotografie do paszportów. Jakoby sam ksiądz Kucharski zapisuje wymyślone dane na drugiej stronie fotografii. Ksiądz Kucharski powiedział, że on jest tylko ojcem moralnym organizacji, a wszystkie ważne rzeczy idą pod kierownictwem Wesołowskiego”³⁹. Przytoczonym „hrabią Stefanem Tyszkiewiczem” był prawdopodobnie wspomniany już dyplomata Michał Tyszkiewicz, aresztowany trzy miesiące później przez NKWD⁴⁰. Natomiast Świącicki od jesieni 1939 r. kierował polskim dziennikiem „Kurier Wileński” ukazującym się za zgodą władz litewskich (formalnie redaktorem naczelnym był prof. Witold Staniewicz⁴¹), a jednocześnie blisko współpracował w konspiracji z ppłk. Adamem Obtulowiczem „Leonem”, zastępcą komendanta Okręgu Wileńskiego ZWZ⁴². Powyższe doniesienie agenta „Janka” odsłaniało jeden z wrażliwych odcinków pracy konspiracyjnej, którym była produkcja fałszywych dokumentów tożsamości, niezbędnych dla osób ukrywających się przed służbami policyjnymi okupanta. Ksiądz Kucharski został animatorem tej działalności od października 1939 r., m.in. delegował dwóch swoich kleryków — Stanisława Kiałkę „Ślęczka” i Stefana Dzierżka „Stefana” do prowadzenia pracy fałszerskiej w zaciszu rozległego kompleksu gmachów kolegium jezuitów. Rozwinięta z czasem prężna komórka legalizacyjna podlegała bezpośrednio szefowi sztabu „Wesołowskiemu”, który wraz z ks. Kucharskim niekiedy osobiście przekazywał do niej zdjęcia i potrzebne dane osobowe⁴³.

aresztowany, zmarł tragicznie w więzieniu Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego w Warszawie 29 września 1951 r., K. Tarka, *„Generał Wilk”*. Aleksander Krzyżanowski — komendant Okręgu Wileńskiego ZWZ-AK, Warszawa 2000.

³⁷ Protokół przesłuchania aresztowanego Józefa Zasepy vel Jana Wirskiego, Wilno, 27 VIII 1940, LYA, K-1/58/P-12738-LI, k. 27–29.

³⁸ W dokumencie używano też formy Wiesielowskij.

³⁹ Tłumaczenie na jęz. rosyjski doniesienia agenturalnego tajnego współpracownika VSP krypt. „Janek”, 1 IV 1940, LYA, K-30/1/774, k. 84.

⁴⁰ W.K. Roman, *Konspiracja*, s. 46.

⁴¹ Prof. Witold Staniewicz (1887–1966), minister reform rolnych w latach 1926–1930, poseł na Sejm RP III kadencji, rektor USB w latach 1933–1936 i współwydawca „Kurier Wileńskiego”. W czasie okupacji zaangażowany w działalność konspiracyjną w Wilnie. Po wojnie wykładowca na Uniwersytecie Poznańskim, a następnie w Wyższej Szkole Rolniczej w Poznaniu, A.A. Zięba, *Staniewicz Witold Cezary*, PSB, t. 41, Warszawa–Kraków 2002, s. 563, tam błędna data urodzin.

⁴² E. Ciborska, *Świącicki Józef (1908–1946)*, PSB, t. 51, Warszawa 2016–2017, s. 445–446.

⁴³ P. Niwiński, *Legalizacja Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej*, Gdańsk–Warszawa 2024, s. 27–31.

Wspomniane doniesienie unaocznia, jak głęboko agentura VSP potrafiła wnikać w działalność polskiej konspiracji na Wileńszczyźnie i jak duże stanowiła dla niej zagrożenie.

Praca operacyjna VSP na Wileńszczyźnie przynosiła wymierne rezultaty. Jednym z nich były masowe aresztowania członków polskiego podziemia w styczniu i lutym 1940 r. Zostały wówczas rozbite dwie grupy konspiracyjne — Organizacja Polski Walczącej (dalej: OPW) i Komisariat Rządu, a sauguma zdobyła liczne dokumenty tychże organizacji, włącznie ze spisami członków⁴⁴. Znaczna część aresztowanych została w niedługim czasie zwolniona z braku dowodów winy. Niewielką tylko grupę zdążono pociągnąć do odpowiedzialności karnej. Sąd wojskowy w Kownie na rozprawach 24 i 25 czerwca skazał pięcioro konspiratorów na karę więzienia, w tym Józefa Czerniego z OPW na 15 lat⁴⁵. W kolejnych miesiącach pierwszej połowy 1940 r. liczba aresztowań malała, choć nadal na porządku dziennym były zatrzymania pojedynczych osób. W tym czasie sauguma systematycznie pogłębiała infiltrację polskich organizacji konspiracyjnych i rozszerzała wiedzę o nich na podstawie zeznań aresztowanych działaczy, zdobytych dokumentów i doniesień napływających ze stale rozbudowywanej sieci agenturalnej. Praca ta najwyraźniej nastawiona była na długofalowe rozpoznanie struktur dowódczych i kadr polskiego podziemia, aby uzyskać możliwość ich zneutralizowania w odpowiednim momencie.

Radykalną zmianę sytuacji przyniosła inwazja sowiecka na Litwę w połowie czerwca 1940 r., która skutkowała zaanektowaniem niepodległego dotąd państwa przez ZSRS. Agresor zmusił władze w Kownie do przyjęcia rankiem 15 czerwca 1940 r. upokarzającego ultimatum, w konsekwencji czego rząd litewski podał się do dymisji, a prezydent Antanas Smetona zbiegł do Niemiec. W tym czasie stacjonujące w kraju jednostki Armii Czerwonej wystąpiły z baz, a kolejne wtargnęły z terenu tzw. Białorusi Zachodniej. Pod osłoną bagnetów najeźdźca pospieszenie ustanowił marionetkowy rząd prosowiecki, a wkrótce, 14 lipca, przeprowadził sfingowane wybory do tzw. Sejmu Ludowego, który 21 lipca proklamował powstanie LSRS. Aneksja została sformalizowana 3 sierpnia, kiedy Rada Najwyższa ZSRS przyjęła LSRS w skład Związku Sowieckiego⁴⁶.

⁴⁴ „Valstybės saugumo departamento biuletinis” nr 29, Kowno, 27 I 1940, LCVA, 378/10/225, k. 94, nr 30, Kowno, 29 I 1940, ibidem, k. 99–109, nr 32, Kowno, 31 I 1940, ibidem, k. 110–113, nr 40, Kowno, 6 II 1940, ibidem, k. 153–159.

⁴⁵ J. Wołkonowski, *Litewska okupacja*, s. 66–70.

⁴⁶ СССР и Литва в годы Второй мировой войны, т. 1: СССР и Литовская Республика (март 1939 — август 1940 гг.). Сборник документов, wyd. А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Н. Лебедева, Vilnius 2006, s. 47–65, 595–599, 601–610; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 1999, s. 116–118.

W efekcie inwazji od połowy czerwca 1940 r. rozpoczął się proces przejmowania przez okupanta struktur państwa litewskiego, w pierwszej kolejności resortów siłowych — wojska i policji, w celu zneutralizowania ich ewentualnego oporu. W wyniku rozpoczętej gruntownej czystki kadrowej wyżsi urzędnicy VRM i VSD, podobnie jak wyżsi dowódcy wojskowi, trafili do więzień w Moskwie. Stery obejmowali przyjezdni funkcjonariusze NKWD oraz pozostający na ich usługach miejscowi komuniści, których wspólnym celem było szybkie przekształcenie kraju na wzór sowiecki. Przejmowali oni kierownictwo także w VSD i jego strukturach terenowych. Na miejsce aresztowanego 15 czerwca dyrektora VSD Augustinasa Povilaitisa (skazanego później na karę śmierci i straconego) po czterech dniach powołany został świeżo zwolniony z więzienia litewski komunista Antanas Sniečkus⁴⁷.

Pierwszą reakcją wielu wyższych funkcjonariuszy wileńskiej saugumy na sowiecką agresję była ucieczka do Niemiec, śladem prezydenta Smetony. Tak uczynili naczelnik Okręgu Wileńskiego VSP Čenkus i jego zastępca Lileikis. Inni ukryli się w kraju, np. naczelnik rejonu Petrusevičius, który wyjechał z Nowej Wilejki w końcu czerwca 1940 r.⁴⁸ Ratowali się w ten sposób zwłaszcza ci funkcjonariusze, którzy brali udział w zwalczaniu ruchu komunistycznego na Litwie i nie mieli złudzeń co do losu czekającego ich z ręki okupanta. Wakujące stanowisko naczelnika Okręgu Wileńskiego saugumy objął 26 czerwca kolejny zwolniony z więzienia komunista, Antanas Mickevičius. W ramach wprowadzanych reform nazwa jednostki została zmieniona na Okręg Wileński VSD. Jeszcze w czerwcu doszło do formalnego przejęcia majątku okręgu, np. 21 czerwca protokolarnie przejęto majątek wydziału specjalnego w siedzibie przy ul. Zamkowej (lit. Pilies) 1 w Wilnie. Spisano wówczas następujące wyposażenie i dokumentację wydziału: 32 pistolety kal. 7,65 mm i 646 szt. amunicji do nich, 3 rowery, 1 maszyna do pisania, 34 odznaki służbowe, 21 legitymacji służbowych, spisy funkcjonariuszy, pieniądze (316,08 litów), dokumenty finansowe, umeblowanie (4 stoły, 20 krzeseł i 3 szafy) oraz akta 62 spraw obserwacji różnych osób⁴⁹. Pomimo rozkazu wydanego 10 czerwca przez dyrektora VSD Povilaitisa, który w obliczu narastającego napięcia w relacjach ze Związkiem Sowieckim nakazywał zniszczenie tajnych dokumentów, w szczególności teczek agentów, część

⁴⁷ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, op. cit., s. 10–11.

⁴⁸ Protokół przesłuchania oskarżonego Mieczysława Kozłowskiego, b.m., 14 II 1941, LYA, K-1/58/P-12654-LI, k. 16.

⁴⁹ Wyciąg z aktu przejęcia Okręgu Wileńskiego Policji Bezpieczeństwa Państwowego Departamentu Bezpieczeństwa Państwowego, Wilno, 21 VI 1940, LYA, L-43/6/110, k. 26–26v.

bieżącej dokumentacji Okręgu Wileńskiego VSP, w tym tajne doniesienia agenturalne, wpadła w ręce NKWD.

Proces przekształcania struktur państwowych Republiki Litewskiej według standardów sowieckich trwał kilka miesięcy. W resorcie spraw wewnętrznych zasadnicza zmiana nastąpiła 3 sierpnia, kiedy VRM przekształcono w NKWD LSRS, na czele którego stanął mjr bezpieczeństwa państwowego (ros. gosudarstvennoj bezopasnosti, dalej: GB) Aleksandras Guzevičius⁵⁰. Utworzony jeszcze w lipcu Zarząd Bezpieczeństwa Państwowego (ros. Upravlenie gosudarstvennoj bezopasnosti, dalej: UGB) m. Wilna przekształcony został we wrześniu 1940 r. w Wileński Zarząd Miejski (ros. Vilenskoje gorodskoje upravlenie, dalej: WGU) NKWD. Naczelnikiem tej jednostki w miejsce Mickevičiusa mianowano wówczas komunistę Jonasa Vildžiūnasa, również byłego więźnia reżimu Smetony⁵¹.

Pomimo ucieczki przełożonych, po 15 czerwca większość personelu Okręgu Wileńskiego VSP pozostała na swoich stanowiskach i z marszu została zaprzęgnięta przez okupanta sowieckiego do realizowania jego polityki. Jedną z pierwszych operacji represyjnych były masowe aresztowania osób uznanych za potencjalnie niebezpieczne, przeprowadzone przed „wyborami” do tzw. Sejmu Ludowego. Wśród ujętych wówczas wojskowych, przedwojennych urzędników i działaczy społecznych znajdowali się członkowie polskiego podziemia, zarówno rozpoznani, jak i zagarnięci przypadkowo w ramach prewencyjnej czystki⁵². W ciągu tygodnia zatrzymanych zostało łącznie 148 osób⁵³. W tej akcji, a także w kolejnych aresztowaniach oraz śledztwach prowadzonych w Wilnie latem 1940 r. aktywnie uczestniczyli pozostający nadal na służbie funkcjonariusze wileńskiej saugумы. Na przykład śledczy Jaloveckas 12 lipca przesłuchał aresztowanego oficera ZWZ por. Wilhelma Tupikowskiego, naczelnik IX rejonu Justas Širvaitis 27 lipca przeprowadził przeszkanie mieszkania zatrzymanego członka ONW Zbigniewa Żaby, a naczelnik IV rejonu Ignas Batura 31 lipca przesłuchał aresztowanego 12 lipca mjr. Aleksandra Gatowskiego⁵⁴. W wydziale śledczym UGB m. Wilna/WGU NKWD pracował były naczelnik I rejonu VSP Liudas Vincas Gelžinis, który w sierpniu i wrześniu 1940 r. zajmował się sprawą śledczą

⁵⁰ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, op. cit., s. 10–11, 246.

⁵¹ Ibidem, s. 303–304, 383.

⁵² W.K. Roman, *W obozach*, s. 386.

⁵³ A. Bubnys, *Pasipriešinimo*, s. 116–117.

⁵⁴ Protokół przesłuchania Wilhelma Tupikowskiego, 12 VII 1940, LYA, K-1/58/P-10890-LI, k. 4–4v; Protokół przeszkania mieszkania Zbigniewa Żaby, 27 VII 1940, LYA, K-1/58/15983/3, k. 183–183v; Protokół przesłuchania podejrzanego Aleksandra Gatowskiego, Wilno, 31 VII 1940, LYA, K-1/58/P-3026-LI, k. 17–18.

nr 204 przeciwko wykrytej polskiej organizacji młodzieżowej Orzeł Biały, w związku z czym 12 i 13 sierpnia przesłuchiwał jednego z jej przywódców, Lucjana Sawickiego⁵⁵. W tym samym wydziale dawny funkcjonariusz saugumy Marian Podoba⁵⁶ (lit. Marijonas Padaba) rutynowo zajmował się przyjmowaniem w depozyt rzeczy osobistych od aresztowanych osób, w tym pieniędzy, zegarków i dokumentów osobistych. W sierpniu i wrześniu 1940 r. Podoba pokwitował odbiór rzeczy od aresztowanych działaczy polskiego podziemia: przywódcy ONW Antoniego Rymaszewskiego, dowódcy grupy ZWZ plut. pchor. Stanisława Szutowicza, dowódcy kompanii 85 Pułku Strzelców Wileńskich ZWZ st. sierż. Józefa Aleksandra i współorganizatora Akcji Ludowej socjalisty Józefa Borkowskiego⁵⁷.

W pracy operacyjnej bezpieki sowieckiej (w 3 grupie 3 wydziału UGB WGU NKWD) wyróżniał się były funkcjonariusz wileńskiej saugumy, Juozas Dubickas. Brał on udział w pozyskaniu cennych dla NKWD materiałów archiwalnych — spisów funkcjonariuszy polskiej tajnej policji, oficerów WP i dokumentów z działalności polskich organizacji, takich jak Związek Legionistów, Związek Oficerów Rezerwy i Związek Sybiraków. Oprócz tego samodzielnie zwerbował i prowadził 12 tajnych informatorów, w tym byłych polskich wojskowych i policjantów⁵⁸.

⁵⁵ Postanowienie śledczego wydziału śledczego UGB Wileńskiego Wydziału Miejskiego NKWD LSRS L.W. Gelżinisa, Wilno, 5 IX 1940, LYA, K-1/58/P-8865-LI, k. 1; Protokół przesłuchania aresztowanego Lucjana Sawickiego, b.m., 12 VIII 1940, ibidem, k. 13–19; Protokół przesłuchania aresztowanego Lucjana Sawickiego, b.m., 13 VIII 1940, ibidem, k. 20–22.

⁵⁶ Od 1941 r. Marian Podoba kontynuował pracę w saugumie odtworzonej w ramach niemieckiej policji bezpieczeństwa i Sicherheitsdienst. Był obywatelem polskim, który aktywnie uczestniczył w zwalczaniu polskiego podziemia niepodległościowego, pracując w służbach bezpieczeństwa trzech kolejnych okupantów — litewskiego, sowieckiego i niemieckiego. Został zastrzelony w Wilnie przez oddział egzekucyjny Armii Krajowej 15 września 1943 r., A. Bubnys, *Pasipriešinimo*, s. 165, 330–331; P. Stankeras, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius 2008, s. 405, 627; L. Tomaszewski, op. cit., s. 237–239; J. Wołkonowski, *Okręg*, s. 112–113.

⁵⁷ Pokwitowanie nr 135, Wilno, 9 VIII 1940, LYA, K-1/58/15983/3, k. 11; Pokwitowanie nr 150, Wilno, 24 VIII 1940, LYA, K-1/58/P-9334-LI, k. 14; Pokwitowanie nr 151, Wilno, 24 VIII 1940, LYA, K-1/58/34053/3, t. 1, k. 83; Pokwitowanie nr 218, Wilno, 7 IX 1940, LYA, K-1/58/P-10898-LI, k. 7; Protokół przesłuchania oskarżonego Petrasa Jaloveckasa, b.m., 29 IV 1941, LYA, K-1/58/12920/3, k. 28.

⁵⁸ Ankieta tajnego agenta (informatora) ps. „Rubakin”, b.m.d., LYA, L-43/2/86, k. 2–3v; Raport o werbunku Józefa Dubickiego, skierowany przez st. pełnomocnika operacyjnego 3 wydziału WGU NKWD sierż. GB Ivana Metelkina do zastępcy naczelnika WGU NKWD mjr. GB Davida Bykova, b.m.d., ibidem, k. 7–7v; Raport st. pełnomocnika operacyjnego 3 wydziału WGU NKWD sierż. GB Ivana Metelkina i zastępcę naczelnika 3 wydziału WGU NKWD lejtn. GB Afanasjeva Bogatova, za zgodą zastępcy naczelnika WGU NKWD mjr. GB Davida Bykova, do zastępcy ludowego komisarza spraw wewnętrznych LSRS mjr. GB Piotra Gładkova o zgodę na werbunek Józefa Dubickiego, b.m.d., ibidem, k. 8; Życiorys Józefa Dubickiego, b.m., 14 IX 1940, ibidem, k. 9v–10.

Tajni wywiadowcy z wydziału specjalnego wileńskiej VSP, włącznie z naczelnikiem Brenciusem, zostali zagospodarowani przez 3 wydział specjalny WGU NKWD⁵⁹. Nadal śledzili na ulicach miasta osoby podejrzane o pracę w polskim podziemiu, tylko obecnie robili to na zlecenie sowieckich przełożonych. Między innymi w październiku 1940 r. przez dwa tygodnie obserwowali i dokumentowali codzienną aktywność komendanta Okręgu Wileńskiego ZWZ ppłk. Sulika „Ładyny”, któremu nadano kryptonim obserwacyjny „Kazilas”⁶⁰. W zadaniu tym uczestniczył były obywatel polski, funkcjonariusz saugumy Zygmunt Stawarz (lit. Zigmas Stavošius) „Stankus”. Przez osobę trzecią usiłował on ostrzec polskiego oficera o tym, że jest śledzony przez NKWD, ale jego nielojalność została wykryta i sam trafił do aresztu za zdradę⁶¹.

Punktowe aresztowania wśród byłych funkcjonariuszy VSP trwały już od pierwszych tygodni okupacji sowieckiej. Początkowo dotyczyły one najbardziej obciążonych walką z podziemiem komunistycznym. Jeszcze w lipcu 1940 r. aresztowany został były naczelnik rejonu Nowa Wilejka Petrusevičius (wywieziony później do łagru w 1941 r.), były kierownik sekcji zwalczającej organizacje lewicowe Švoba (zatrzymany 26 lipca 1940 r., rozstrzelany 26 czerwca następnego roku) oraz jego podwładny Bagdonis (zatrzymany 27 lipca)⁶². Aresztowania te pociągały za sobą represje wobec niektórych ujawnionych przez nich tajnych współpracowników saugumy. Przykładowo na podstawie zeznań Petrusevičiusa NKWD ujęło później jego byłych informatorów: Brzozowskiego (krypt. „Marszałek”), Zygmunta Bujdensa, Edwarda Dasiewicza (krypt. „Józef”) i Mieczysława Kozłowskiego (krypt. „Ekstra”)⁶³.

Wśród aresztowanych agentów saugumy znalazł się również, choć dość przypadkowo, Zasepa, krypt. „Janek”, prowadzony dotąd przez Kimsę. Ujęto go 12 lipca w ramach „akcji przedwyborczej” jako podejrzaną

⁵⁹ Szerzej o pracy trzech wydziałów specjalnych NKWD: W. Baran, *Technologia represji politycznych NKWD w latach 1939–1941*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, 1 (23), s. 276.

⁶⁰ Komunikaty z obserwacji zewnętrznej obiektu „Kazilas” z 4–17 X 1940, LYA, K-30/1/768, k. 135–147.

⁶¹ Postanowienie o aresztowaniu Zygmunta Stawarza, 6 X 1940, LYA, K-1/58/P-10705-LI, k. 2; Protokół przesłuchania oskarżonego Zygmunta Stawarza, 1 II 1941, ibidem, k. 20v–22v; P. Rokicki, *Obiekt „Kazilas”*, s. 119–121.

⁶² Sprawa karna Juozasa Švoby, LYA, K-1/58/P-13553-LI; Sprawa karna Juozasa Bagdonisa, LYA, K-1/58/12889/3; *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1: 1939–1941, A–Ž, red. B. Buarauskaitė, Vilnius 2005, s. 116, 643, 831.

⁶³ Sprawa karna Józefa Brzozowskiego, LYA, K-1/58/6505/3; Sprawa karna Mieczysława Kozłowskiego, LYA, K-1/58/P-12654-LI; Sprawa karna Edwarda Dasiewicza, LYA, K-1/58/12887/3; Sprawa karna Zygmunta Bujdensa, LYA, K-1/58/P-13317-LI; P. Rokicki, *Garnizon*, s. 180.

osobę bez stałego miejsca zamieszkania i zajęcia. Jego przesłuchaniem zajął się 22 i 23 lipca kolega Kimsy z sekcji polskiej Babravičius, również znający „Janka” z wcześniejszej pracy agenturalnej dla saugumy⁶⁴. Uwięziony Zasępa deklarował gotowość do kontynuowania tajnej współpracy, pisząc w podaniu o zwolnienie:

Oddając się pracy konfidencjonalnej miałem najuczciwsze zamiary [i in] tencje, niestety brak nadania mi kierunku w pracy i szczupłe ramy [zaop] atrzenia materialnego — nie pozwoliły mi na jeszcze wydatniejszą i zupełnie czystą działalność [—] mogę się stać wysokowartościową jednostką w pracy wywiadowczej, tem bardziej, że ta gałąź pracy najbardziej memu charakterowi odpowiada, oczywiście pod kierunkiem odpowiedniego człowieka. Do osoby p. Kimsy odnoszę się z całym respektem, tylko środki materialne mi udzielane i brak zainteresowania się moim życiem prywatnym nie mogły dać nadzwyczajnych rezultatów. Reasumując, [—] uprzejmie proszę o próbne wypuszczenie mnie na 14 [dni], a pokażę wyniki pracy, tem bardziej chodzi mi o to, że postanow[i]łem za wszelką cenę utopić ks. Kucharskiego i Wesołowskiego, chcących [mnie] wystroić na dudka⁶⁵.

Oferta agenta „Janka” została przyjęta tylko częściowo, ponieważ nie odzyskał wolności, ale NKWD wykorzystało go później jako informatora celnego w więzieniu na Łukiszkach. Pisał tam obszerne doniesienia na współtowarzyszy z cel, m.in. adiutanta komendanta miasta Wilna ZWZ por. Franciszka Szenka vel Michała Pietraszkę, kpt. Edwarda Górę „Włada” i adwokata Tadeusza Kiersnowskiego. Jedno z takich doniesień śledczy wydziału śledczego WGU NKWD sierż. GB Nikołaj Injakin (Nikolai Inâkin) przetłumaczył na rosyjski i zapisał 6 lutego 1941 r. jako doniesienie agenturalne informatora „Z-W”⁶⁶. Byli konspiratorzy ZWZ, a później współwięźniowie Zasępy vel Wirskiego oceniali, że pracując w więzieniu dla NKWD, był on bardzo szkodliwy⁶⁷. Pomimo usług oddanych NKWD, po wywiezieniu w głąb Związku Sowieckiego został on skazany na 10 lat łagru za szpiegostwo na szkodę ZSRS⁶⁸.

⁶⁴ Protokół przesłuchania Józefa Zasępy, 22–23 VII 1940, LYA, K-1/58/P-12738-LI, k. 12–17.

⁶⁵ Podanie Józefa Zasępy (Jana Wirskiego) o zwolnienie z więzienia i możliwość kontynuowania pracy konfidencjonalnej, b.m., [po 12 VII 1940], ibidem, k. 62–62v.

⁶⁶ Doniesienie agenturalne informatora NKWD krypt. „Z-W”, [Wilno], 6 II 1941, LYA, K-30/1/761, k. 281–290.

⁶⁷ Protokół zeznania kpt. Edwarda Góry „Włada”, Kujbyszew, 16 XII 1941, Studium Polski Podziemnej w Londynie, A.359, k. 31–32; Sprawozdanie kpt. w st. spocz. Wacława Kutołowskiego, [1941], Studium Polski Podziemnej w Londynie, A.308, k. 169–170.

⁶⁸ W.K. Roman, *Konspiracja*, s. 199.

Agenci saugumy infiltrujący polskie podziemie byli dla sowieckiej bezpieki niezwykle wartościowi. Dlatego też ich przejęcie i wykorzystanie do własnych celów stało się ważnym zadaniem NKWD. Jedną z cenniejszych zdobyczy był por. Henryk Oziewicz „Gumbaragis”⁶⁹ infiltrujący środowisko wojskowe ZWZ w Wilnie, w szczególności 6 pp Legionów ZWZ, w którym pełnił funkcję dowódcy kompanii. Nie później niż od marca 1940 r. znajdował się on „na bezpośrednim kontakcie” naczelnika Okręgu Wileńskiego saugumy Čenkusa⁷⁰. Natomiast od lata 1940 r. był prowadzony przez st. pełnomocnika operacyjnego 3 wydziału WGU NKWD sierż. GB Iwana Mietelkina (Ivan Metelkin). „Gumbaragis” zdekonspirował wielu kolegów pułkowych z ZWZ i niejeden z nich został później aresztowany przez NKWD, jak dowódca kompanii por. Tupikowski, dowódca batalionu kpt. Antoni Piotrowski „Jan Stopa” czy dowódca batalionu por. Józef Rendalski „Wąsacz”⁷¹.

Wśród kilkudziesięciu (minimum 58) tajnych współpracowników prowadzonych przez pracowników sekcji polskiej wileńskiej VSP Babravičiusa i Kimsę byli tacy, którzy przedstawiali dużą wartość operacyjną. Niezwykle groźny duet stanowili na przykład dwaj młodzi ludzie — Władysław Niedźwiedzki, krypt. „Ksiądz” i Bolesław Taraszkiewicz, krypt. „Czarskij” znajdujący się „na kontakcie” Kimsy. Potrafili oni przeniknąć do kilku polskich grup konspiracyjnych wchodzących w skład ZWZ i rozpoznać je od wewnątrz. Dotarli do grupy kontrwywiadowczej plut. pchor. Szutowicza, grupy bojowej Polscy Strzelcy (dalej: PS) zorganizowanej przez socjalistów oraz ONW sformowanej przez środowisko narodowo-radykalne. W efekcie doniesień „Księdza” i „Czarskiego” grupy te zostały latem 1940 r. w mniejszym lub większym stopniu rozbite przez NKWD, a dziesiątki konspiratorów trafiło do więzień, włącznie z częścią kadry dowódczej⁷².

⁶⁹ W niektórych dokumentach NKWD figurował jako „Gumbaralis”.

⁷⁰ Pokwitowanie tajnego współpracownika krypt. „Gumbaragis” za otrzymane z VSD wynagrodzenie za pracę wykonaną w marcu, 11 III 1940, LCVA, 378/10/223, k. 231; Pokwitowanie tajnego współpracownika krypt. „Gumbaragis” za otrzymane z VSD wynagrodzenie za dostarczone w marcu wiadomości o działalności antypaństwowej, 7 III 1940, ibidem, k. 250.

⁷¹ Doniesienie agenturalne informatora krypt. „Gumbaragis”, 16 V 1940, LYA, K-1/58/P-10890-LI, k. 141; Sprawa karna Józefa Rendalskiego, LYA, K-1/58/34419/3; Doniesienie agenturalne informatora krypt. „Gumbaralis”, 24 IX 1940, LYA, K-30/1/761, k. 210–211; P. Rokicki, *Józef Sknurzył*, Warszawa 2022, s. 27–29; W.K. Roman, *Konspiracja*, s. 56, 168, 173, 194; eadem, *W obozach*, s. 386–387, 408, 418, 441.

⁷² Doniesienie agenturalne informatora krypt. „Ksiądz”, 6 VII 1940, LYA, K-1/58/P-9334-LI, k. 7–9 — 7–9v; Doniesienie agenturalne informatora krypt. „Ksiądz”, 10 VII 1940, ibidem, k. 7–15 — 7–15v; Doniesienie agenturalne informatora krypt. „Czarskij”,

Na podstawie zachowanych doniesień agenta „Księdza” można przybliżyć chronologię i sposób przejmowania go przez bezpiekę sowiecką. Jeszcze 28 lipca jego doniesienie odebrał Kimsa⁷³. Kolejne, z 4 sierpnia, przyjął on już wspólnie ze st. pełnomocnikiem operacyjnym 3 wydziału UGB m. Wilna Gawriłem Mierkułowem (Gavril Merkulov)⁷⁴. Natomiast od 14 sierpnia informatora „Księdza” prowadził już wyłącznie st. pełnomocnik operacyjny 3 wydziału UGB WGU NKWD lejtn. GB Ilja Szuster (Ilâ Šuster)⁷⁵. Wiąże się to z faktem, że nie później niż we wrześniu Kimsa został zwolniony ze służby w NKWD⁷⁶.

W utworzonym 3 sierpnia NKWD LSRS rozpoczęto bowiem gruntowne oczyszczanie szeregów z dawnych funkcjonariuszy litewskiej saugumy. Na przykład na początku sierpnia zwolniono śledczego Babravičiusa, a już 11 sierpnia został on ujęty przez Szakowski Oddział Powiatowy (ros. Ujezdnoje otdielenije, dalej: UO) NKWD jako podejrzany o zamiar ucieczki do Niemiec. Trafił do więzienia w Mariampolu, gdzie po przebytych śledztwie, 21 listopada przedstawiono mu zarzut zwalczania ruchu rewolucyjnego w trakcie przedwojennej służby w VSP⁷⁷. Wśród kolejnych zwolnionych byli śledczy Jaloveckas (25 sierpnia) oraz dawny naczelnik rejonu Olkieniki VSP Liūdas Armalis⁷⁸. Ten ostatni, podobnie jak Babravičius, został wkrótce (23 października) aresztowany przez Telszański UO NKWD za uprzednią walkę z komunistami⁷⁹. Przy odejściu ze służby funkcjonariusze podpisywali zobowiązanie, że wszystkie znane im fakty z pracy zarówno w saugumie, jak i NKWD zachowają w ścisłej tajemnicy oraz że zerwą wszelkie kontakty

17 VIII 1940, ibidem, k. 7–21; Doniesienie agenturalne informatora krypt. „Ksiądz”, 4 VIII 1940, LYA, K-30/1/763, k. 38–39; Doniesienie agenturalne informatora krypt. „Ksiądz”, [po 6] VIII 1940, ibidem, k. 40–41; P. Rokicki, *Wolność*, s. 295–263.

⁷³ Doniesienie agenturalne informatora krypt. „Ksiądz”, b.m., 28 VII 1940, LYA, K-1/58/P-9334-LI, k. 7–17.

⁷⁴ Doniesienie agenturalne informatora NKWD ps. „Ksiądz”, 4 VIII 1940, LYA, K-30/1/763, k. 38–39.

⁷⁵ Doniesienia agenturalne informatora krypt. „Ksiądz”, b.m., 14 VIII, 26 VIII i 23 IX 1940, LYA, K-30/1/398, k. 55, 59, 104.

⁷⁶ Doniesienie agenturalne informatora krypt. „Boris”, b.m., 26 IX 1940, LYA, K-30/1/8, k. 4.

⁷⁷ Postanowienie o przedstawieniu zarzutów Aleksasowi Babravičiusowi, Szaki, 21 XI 1940, LYA, K-1/58/12961/3, k. 19–19v; *Lietuvos gyventojų*, s. 113 (tamże jako aresztowany 10 VIII 1940).

⁷⁸ Protokół przesłuchania oskarżonego Petrasa Jaloveckasa, b.m., 26 IV 1941, LYA, K-1/58/12920/3, k. 16–16v.

⁷⁹ Postanowienie o aresztowaniu Liūdasa Armalisa, Kowno, 22 XI 1940, LYA, K-1/58/8419/3, k. 1; *Lietuvos gyventojų*, s. 103.

z prowadzoną przez siebie agenturą. Zobowiązanie takie podpisał m.in. zwolniony 6 września Gelżinis⁸⁰.

Nie jeden ze zwalnianych ze służby etatowej w NKWD byłych funkcjonariuszy VSP nadal był wykorzystywany przez bezpiekę sowiecką, tyle że do tajnej współpracy agenturalnej. W takiej sytuacji znalazł się pracownik operacyjny Dubickas, zwerbowany 14 września przez st. pełnomocnika operacyjnego 3 wydziału WGU NKWD sierż. GB Mietełkina na tajnego współpracownika o kryptonimie „Rubakin”. Dubickas otrzymał zadanie wykrywania polskich oficerów, funkcjonariuszy polskiej policji i innych osób wrogo nastawionych do władzy sowieckiej. Miał działać jako rezydent i nadal kierować siatką swoich informatorów. Za tę pracę otrzymał od Mietełkina po 60 rubli 15 stycznia i 15 lutego 1940 r.⁸¹ Podobnych przypadków tajnej współpracy z NKWD było zapewne więcej. Kimsa w rozmowie ze swoim dawnym kolegą z litewskiej policji (wówczas tajnym informatorem NKWD, krypt. „Boris”) zwierzył się, że o pracę agenturalną dla okupanta sowieckiego, oprócz Dubickasa, podejrzewa także Podobę i Jaloveckasa. Dodał przy tym, że pewnego dnia wszyscy byli funkcjonariusze VSP i tak zostaną zabrani i wywiezieni w głąb Związku Sowieckiego⁸². Dalszy rozwój wypadków potwierdził trafność jego przewidywań. Niezależnie bowiem od tego, jak i gdzie próbowali oni odnaleźć się po zwolnieniu z resortu, to bezpieka sowiecka przypominała sobie o nich wiosną 1941 r. I tak pracującego w wydziale kanalizacji *gorispołkoma*⁸³ w Wilnie Jaloveckasa aresztowano 15 kwietnia⁸⁴. Podobnie zatrudniony w wileńskim biurze *Utilsojuza*⁸⁵ Gelżinis został ujęty 19 maja i skazany na 10 lat łagrów (zmarł w Pietropawłowsku

⁸⁰ Zobowiązanie do zachowania tajemnicy Vincasa Liudasa Gelżinisa, b.m., 6 IX 1940, LYA, K-30/1/8, k. 3.

⁸¹ Ankieta tajnego agenta (informatora) ps. „Rubakin”, b.m., b.d., LYA, L-43/2/86, k. 2–3v; Raport o werbunku Józefa Dubickiego, skierowany przez st. pełnomocnika operacyjnego 3 wydziału WGU NKWD sierż. GB Ivana Metelkina do zastępcy naczelnika WGU NKWD mjr. GB Davida Bykova, b.m., b.d., ibidem, k. 7–7v; Raport st. pełnomocnika operacyjnego 3 wydziału WGU NKWD sierż. GB Ivana Metelkina i zastępcę naczelnika 3 wydziału WGU NKWD lejtn. GB Afanasjewa Bogatova, za zgodą zastępcy naczelnika WGU NKWD mjr. GB Davida Bykova, do zastępcy ludowego komisarza spraw wewnętrznych LSRS mjr. GB Piotra Gładkova o zgodę na werbunek Józefa Dubickiego, b.m., b.d., ibidem, k. 8; Życiorys Józefa Dubickiego, b.m., 14 IX 1940, ibidem, k. 9v–10.

⁸² Doniesienie agenturalne informatora krypt. „Boris”, b.m., 26 IX 1940, LYA, K-30/1/8, k. 4.

⁸³ Komitet Wykonawczy Miejskiej Rady Deputatów Ludowych.

⁸⁴ Protokół przesłuchania oskarżonego Petrasa Jaloveckasa, b.m., 26 IV 1941, LYA, K-1/58/12920/3, k. 16–16v; *Lietuvos gyventojų*, s. 341.

⁸⁵ Ogólnozwiązkowe biuro zaopatrzenia w surowce wtórne.

1 VII 1942)⁸⁶. 5 marca aresztowano także byłego zastępcę naczelnika Okręgu Wileńskiego Vaitiekūnasa, a 11 czerwca dawnego naczelnika rejonu Małe Soleczniki Jonasa Karpalavičiusa, rozstrzelanego w Krasnojarsku 5 listopada 1942 r.⁸⁷ Również były naczelnik II rejonu w Wilnie Vincas Laurinavičius, pracujący następnie w zarządzie domów w Wilnie, został zabrany 14 czerwca i po wywiezieniu w głąb ZSRS rozstrzelany 2 grudnia 1942 r.⁸⁸ Jednym z nielicznych, którzy uniknęli takiego losy, był dawny naczelnik V rejonu w Wilnie Bronius Narjauskas, który w odpowiednim czasie wyjechał z rodziną z Wilna do Kowna. Z tego powodu NKWD nie wykonało wydanego wobec niego 17 czerwca postanowienia o aresztowaniu, a rodzina uniknęła zaplanowanej deportacji⁸⁹. W ten sposób władze komunistyczne zademonstrowały, że dla dawnych funkcjonariuszy saugumy nie ma już miejsca w społeczeństwie sowieckim, podobnie zresztą jak dla przedstawicieli wielu innych grup społecznych i zawodowych. W wagonach wiozących więźniów w głąb ZSRS zostali oni umieszczeni obok żołnierzy polskiego podziemia, których uprzednio pomagali wykrywać i chwycić.

W skład przejętej przez NKWD „masy upadłościowej” po wileńskiej saugumie wchodził także uwięzieni swego czasu przez Litwinów polscy konspiratorzy. Wśród nich była grupa 33 osób ujętych na początku 1940 r., a później osadzonych w więzieniach w Kownie i Wilnie. Sowieccy śledczy zainteresowali się nimi dość późno, bo dopiero 14 lutego 1941 r. wydział śledczy WGU NKWD wszczął przeciwko nim sprawę śledczą nr 688⁹⁰. Jednym z objętych nią konspiratorów był aresztowany 4 stycznia 1940 r. przez VSP kierownik grupy wywiadowczej „B2” Komisariatu Rządu Alfons Sroczyński „Sławomir”. Nowe postanowienie o aresztowaniu, które formalizowało jego przedłużający się pobyt w więzieniu NKWD, wystawiono 28 stycznia 1941 r.⁹¹ Ponownie przesłuchiwało go

⁸⁶ Sprawa karna *Liudasa Vincasa Gelžinisa*, LYA, K-1/58/P-13176-LI; Sprawa ewidencyjna *Vincasa-Liudasa Gelžinisa*, LYA, K-30/1/8.

⁸⁷ Sprawa karna *Jonasa Karpalavičiusa*, LYA, K-1/58/39074/3; *Lietuvos gyventojų*, s. 400, 875.

⁸⁸ Sprawa karna *Vincasa Laurinavičiusa*, LYA, K-1/58/P-14324-LI; *Lietuvos gyventojų*, s. 485.

⁸⁹ Protokół przesłuchania oskarżonego Broniusa Narjauskasa-Narunasa, Wilno, 11 XI 1949, LYA, K-1/58/P-13565-LI, k. 58; Postanowienie o dołączeniu dokumentów do sprawy śledczej, Wilno, 8 XI 1949, ibidem, k. 97.

⁹⁰ Postanowienie śledczego wydziału śledczego WGU NKWD lej. GB Władimira Gerasimova o wszczęciu sprawy śledczej nr 688 przeciwko 33 aresztowanym członkom tajnej polskiej organizacji POW, Wilno, 14 II 1941, LYA, K-1/58/34434/3, k. 4-1-4-2.

⁹¹ Postanowienie o aresztowaniu Alfonsa Wyszumirskiego, 28 I 1941, ibidem, k. 1-1v.

na okoliczność pracy w podziemiu, przy czym funkcjonariusze sowieccy wykorzystywali dokumentację zgromadzoną przez saugumę, o czym świadczą włączone do akt tłumaczenia na język rosyjski dokumentów VSP⁹². Podobnie było w przypadku pozostałych osób objętych sprawą śledczą nr 688. Oznacza to, że NKWD weszło w posiadanie informacji na temat polskiego podziemia, zdobytych i udokumentowanych w aktach spraw śledczych VSP. Oprócz tego, mając do dyspozycji uwięzionych Polaków, mogło te informacje zweryfikować i rozszerzyć podczas przesłuchań⁹³.

Podobnie było z aktami spraw agenturalnych VSP. Niektóre z nich również wpadły w ręce NKWD i stały się cennym materiałem do dalszej pracy operacyjnej. Przykładem może być prowadzona przez wileńską saugumę od jesieni 1939 r. sprawa nr 703, której głównym figurantem był wspomniany ks. Kucharski „Szymon”. Litwini podejrzewali, że kierował on sektorem cywilnym Polskiej Organizacji Wojskowej dowodzonej przez płk. Mieczysława Henocha pracującego w sekcji polskiej przy poselstwie angielskim w Kownie⁹⁴. Przejęta sprawa nr 703 dała podstawy do założenia przez 3 wydział UGB m. Wilno 3 sierpnia 1940 r. własnej sprawy agenturalnej przeciwko ks. Kucharskiemu jako podejrzanemu o pracę na rzecz wywiadów angielskiego i francuskiego oraz o kierowanie wytwórnią fałszywych dokumentów. Sprawa ta otrzymała w NKWD nr 3 i kryptonim „Swiatyje” („Svâtýe”, pol. „Święci”)⁹⁵. Zwraca uwagę data jej założenia, tj. tego samego dnia, kiedy Rada Najwyższa ZSRS przyjęła LSRS w skład Związku Sowieckiego i kiedy powołany został NKWD LSRS. W aktach nowej sprawy znalazły się informacje zgromadzone wcześniej przez saugumę, zwłaszcza tłumaczenia na język rosyjski wielu doniesień agentów VSP, w tym „Janka”⁹⁶. Po wyodrębnieniu z NKWD nowej służby — Ludowego Komisariatu Bezpieczeństwa Państwowego (NKGB) — sprawa nr 3 „Swiatyje” została przez nią przejęta i przemianowana 14 maja 1941 r. na sprawę o krypt. „Jezuity” (pol. „Jezuici”) prowadzoną przez Wileński

⁹² Tłumaczenie na język rosyjski protokołu przesłuchania mieszkania Zygmunta Sroczyńskiego z 26 I 1940, ibidem, k. 18–19v.

⁹³ Sprawa śledcza nr 688 nie została ukończona przed wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej, a ewakuowanych na wschód więźniów wkrótce zwolniono na podstawie amnestii dla obywateli polskich z 12 sierpnia 1941 r., Postanowienie NKWD o zamknięciu sprawy, Gorki, 1 XI 1941, ibidem, k. 37.

⁹⁴ Notatka funkcjonariusza UGB lejtn. GB Ilji Šustera ze sprawy agenturalnej krypt. „Swiatyje”, Wilno, sierpień 1940, LYA, K-30/1/774, k. 73.

⁹⁵ Postanowienie funkcjonariusza UGB lejtn. GB Ilji Šustera o założeniu sprawy agenturalnej krypt. „Swiatyje”, Wilno, 3 VIII 1940, ibidem, k. 1.

⁹⁶ Tłumaczenie na język rosyjski doniesienia agenturalnego tajnego współpracownika VSP krypt. „Janek”, 1 IV 1940, ibidem, k. 84.

Zarząd Miejski NKGB⁹⁷. Wkrótce potem funkcjonariusze sowieccy przystąpili do „realizacji sprawy” i 25 maja aresztowali ks. Kucharskiego⁹⁸.

Oprócz bieżącej dokumentacji przechwyconej w lokalnych siedzibach VSP, tak jak to miało miejsce w Wilnie 21 czerwca 1940 r., gruntowne znaczenie dla NKWD miało przejęcie starszych archiwaliów polskich i litewskich instytucji państwowych z okresu międzywojennego, m.in. litewskiego VRM i jego departamentu tajnej policji (VSD) z lat 1919–1939. Między 15 sierpnia a 9 października 1940 r. zostały one zabezpieczone przez Oddział Archiwalny NKWD LSRS i zdeponowane w zbiorach tajnych Centralnego Archiwum Państwowego w Kownie. Podobne dokumenty, głównie polskie, skomasowano w Wileńskim Archiwum Państwowym. Archiwiści wynotowywali z nich informacje o osobach zaliczonych do „elementu kontrrewolucyjnego”, do 9 października 1940 r. zewidencjonowali m.in. 2 tys. współpracowników tajnej i zewnętrznej policji oraz 262 wywiadowców tajnej policji. Listy takich osób były następnie przesyłane do oddziałów operacyjnych NKWD LSRS do wykorzystania operacyjnego. Archiwiści dokonywali też na bieżąco sprawdzeń i udzielali odpowiedzi na nadsyłane przez organy NKWD zapytania o konkretne osoby⁹⁹.

Podsumowując, przejęcie zasobów Okręgu Wileńskiego VSP okazało się niezwykle przydatne dla okupanta sowieckiego do zwalczania lokalnego polskiego podziemia. Wykorzystywani przez kilka miesięcy pracownicy operacyjni saugumy posiadali cenną wiedzę na temat polskiej konspiracji i agenturę uplasowaną w jej szeregach. Pomimo iż bezpieczeństwo sowieckie trudno było liczyć na ich pełną lojalność, to jednak zwalczanie polskiego ruchu oporu mogło być dla nich nadal zadaniem pożytecznym z punktu widzenia litewskich interesów narodowych. Brali więc udział w aresztowaniach i przesłuchaniach ujętych członków ZWZ. Zanim z czasem pozbyto się ich z szeregów NKWD, zadbano o przejęcie ich agentury przez funkcjonariuszy przybyłych z ZSRS. Po zwolnieniu zaś niektórzy z byłych pracowników VSP nadal byli wykorzystywani przez NKWD w charakterze tajnych współpracowników. Dłużej pozostali w służbie tajni, przydatni ze względu na znajomość miasta i jego mieszkańców, wywiadowcy, których okupant wykorzystywał do śledzenia polskich konspiratorów.

⁹⁷ Postanowienie zastępcy naczelnika 1 oddziału SPO WGU NKGB lejtn. GB Gulova o zmianie kryptonimu sprawy agenturalnej nr 3 ze „Swiatyje” na „Jezuity”, Wilno, 14 V 1941, ibidem, k. 16.

⁹⁸ W.K. Roman, *W obozach*, s. 444.

⁹⁹ *Raport naczelnika Oddziału Archiwalnego NKWD Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (LSRR) kpt. Nornova do Głównego Zarządu Archiwalnego NKWD ZSRS o przejęciu i wykorzystaniu dla potrzeb operacyjnych przejętych archiwaliów litewskich i polskich*, Kowno, 11 X 1940, w: G. Mazur, op. cit., s. 82–83.

Szczególnie wartościowa dla pracy operacyjnej NKWD okazała się przejęta agentura saugumy. W jej szeregach nie brakowało cennych źródeł uplasowanych w ZWZ, takich jak „Gumbaragis”, „Książdz” czy „Czarskij”. Z ich pomocą Sowieci ujawniali kolejne osoby należące do podziemia, rozpoznawali struktury organizacyjne oraz przejmowali broń i dokumenty. Istotne znaczenie operacyjne miały też przechwycone przez NKWD materiały śledcze i agenturalne VSP, w tym protokoły przesłuchań ujętych konspiratorów, materiały z ich obserwacji, liczne doniesienia tajnych informatorów oraz zdobyte dokumenty polskiego podziemia. Ich wykorzystanie potwierdza tłumaczenia tychże dokumentów na język rosyjski, dołączone do spraw prowadzonych później przez NKWD. Kolejnym źródłem informacji byli przejęci więźniowie saugumy, wśród których znajdowali się polscy konspiratorzy.

W przeciwieństwie do Litwinów NKWD do marszu przystąpiło do korzystania z efektów pracy wywiadowczej saugumy i na podstawie przejętych informacji rozpoczęło rozległe aresztowania. Już w pierwszych miesiącach działalności zadało istotne ciosy polskiej konspiracji, paraliżując lub częściowo likwidując wiele lokalnych grup, w tym ONW, PS, Garnizon Nowa Wilejka ZWZ, Stronnictwo Patriotyczne Polska Ludowa czy organizację Orzeł Biały¹⁰⁰. W dłuższej perspektywie czasowej wpłynęło to na szybsze rozpoznanie i rozbicie struktur dowódczych ZWZ wiosną 1941 r. Okupant sowiecki sparaliżował wówczas za pomocą aresztowań Komendę Okręgu Wileńskiego, Komendę Miasta Wilna i Komendę Podokręgu Litwa Kowieńska, przy czym straty podziemia wyniosły ponad 300 ujętych osób¹⁰¹.

Z powyższych ustaleń można wysnuć wiele istotnych wniosków na temat polskiego podziemia na Wileńszczyźnie i jego zwalczania przez służby specjalne okupanta litewskiego, a następnie sowieckiego. Z zachowanych doniesień agenturalnych litewskiej saugumy wynika, że posiadała ona lepsze, niż dotąd szacowano, rozpoznanie polskiej konspiracji i jej przywódców. W związku z tym przejęcie aktywów VSP umożliwiło NKWD zadanie polskiemu podziemiu wielu celnych ciosów, a w konsekwencji przyspieszyło późniejsze sparaliżowanie działalności ZWZ na Wileńszczyźnie.

Przypadek ten potwierdza, jak efektywne w działaniu służb specjalnych może być przejmowanie zasobów wrogich służb i umiętne

¹⁰⁰ Notatka 4 Oddziału 3 Zarządu NKGB ZSRS o działalności polskiego podziemia w LSRS i jego rozpracowaniu agenturalnym, Moskwa, po 27 III 1941, w: *Polskie podziemie*, t. 1, dok. 58, s. 541, 543, 545, 547; P. Rokicki, *Garnizon*, s. 138–146; idem, *Wolność*, s. 261–274.

¹⁰¹ A. Bubnys, *Pasipriešinimo*, s. 125–128; W.K. Roman, *Konspiracja*, s. 63–74; eadem, *W obozach*, s. 429–451; eadem, *Za Polskę*, s. 81–89; L. Tomaszewski, op. cit., s. 154–157; R. Wnuk, op. cit., s. 354–359; J. Wołkonowski, *Okręg*, s. 64–65.

wykorzystanie ich do własnych celów. Późniejsze wypadki wojenne dopisały zresztą dalsze rozdziały tej historii. Kolejnym po NKWD beneficjentem aktywów VSP zostali w 1941 r. Niemcy, którzy odtworzyli saugumą w postaci Litewskiej Policji Bezpieczeństwa (lit. Lietuvių saugumo policija, dalej: LSP) podporządkowanej dowódcy niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa na Litwie. Do służby w niej gremialnie stawili się ocalali funkcjonariusze wileńskiej VSP, zarówno ci, którzy powrócili do kraju wraz z Niemcami, jak były naczelnik okręgu wileńskiego Čenkus (który objął kierownictwo LSP) i jego zastępcę Lileikis, jak też ich koledzy uwolnieni z sowieckich więzień: Babravičius, Bagdonis, Armalis i Vaitiekūnas¹⁰². U boku Niemców kontynuowali oni zwalczanie polskiego podziemia na Wileńszczyźnie do połowy 1944 r. Później niektórzy z nich ewakuowali się na zachód i po upadku III Rzeszy Niemieckiej zostali przejęci przez służby amerykańskie, np. Lileikis przez Centralną Agencję Wywiadowczą, a Čenkus przez Federalne Biuro Śledcze¹⁰³.

The Takeover of the Saugumas Assets by the NKVD in 1940 and Their Use in the Fight against the Polish Underground in the Vilnius Region

In June 1940, the Soviet Union invaded the Republic of Lithuania and subsequently annexed it as another union republic. The People's Commissariat for Internal Affairs (NKVD) established in Lithuania took over a significant part of the assets of the Lithuanian State Security Police (Lithuanian: Valstybės saugumo policija, VSP). In Vilnius, the Soviet occupiers faced the Polish independence underground movement, primarily represented by the Vilnius District of the Union of Armed Struggle (Polish: Związek Walki Zbrojnej, ZWZ), which included various local underground organisations. The resources of the Vilnius District of the VSP were valuable to the NKVD in their efforts to combat the underground movement. These resources included, most notably, personnel from the Lithuanian police, along with their past work—such as intercepted Polish documents, arrests of conspirators, and files related to investigations and inquiries conducted against them. Of primary importance in this regard were the Lithuanian agents placed within the ranks of the ZWZ. By taking control of these assets, the Soviet security services

¹⁰² A. Bubnys, *Vokiečių ir lietuvių saugumo policija (1941–1944)*, „Genocidas ir rezistencija” 1997, 1, s. 160–175, <http://www.genocid.lt/Leidyba/1/arunas1.htm> (dostęp: 23 XII 2024); P. Stankeras, op. cit., s. 640–641, 650, 696; M. Tomkiewicz, *Współpraca niemieckiej i litewskiej policji bezpieczeństwa na terenie Komisariatu Rzeszy Ostland w latach 1941–1944 (zarys problemu)*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2010, 2, s. 251–256.

¹⁰³ P. Stankeras, op. cit., s. 650.

were able to gather valuable operational information about the Polish resistance movement. Archival sources indicate that the Lithuanians had a better understanding of the Polish underground and its leaders than was previously thought. The Soviets enlisted former Sauguma officers to track, capture, and interrogate Polish conspirators, and they also recruited some of their agents. These actions allowed the NKVD to deliver a series of decisive blows to the Polish underground as early as the summer of 1940. During this time, a wave of arrests significantly weakened the Organisation of the Fighting Nation (Polish: Organizacja Narodu Walczącego), the Polish Riflemen (Polscy Strzelcy), and the Nowa Wilejka Garrison of the ZWZ. In the long term, the use of VSP resources expedited the dismantling of the command structures of the Vilnius District of the ZWZ in the spring of 1941. This situation illustrates the effectiveness of special services appropriating enemy organisations' resources for their objectives.

Bibliografia

Edycje źródłowe

- Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 1, cz. 1–2: *Wrzesień 1939 — czerwiec 1941*, red. Andrzej Suchcitz i in., Studium Polski Podziemnej w Londynie, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2015.
- Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941*, t. 1, wybór i oprac. nauk. Zuzanna Gajowniczek i in., Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, Oficyna Wydawnicza Rytm, Zarząd Rejestracji i Zasobów Archiwalnych Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, Warszawa–Moskwa 2001.
- СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, t. 1: *СССР и Литовская Республика (март 1939 — август 1940 гг.)*. Сборник документов, wyd. Альгимантас Каспаравичюс, Чесловас Лауринавичюс, Наталья Лебедева, Lietuvos istorijos instituto leidykla, Vilnius 2006.

Opracowania

- Baran Wołodymyr, *Technologia represji politycznych NKWD w latach 1939–1941*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, 1 (23), s. 267–292.
- Bubnys Arūnas, *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais. Lenkų pogrindis 1939–1945 m.*, Lietuvos istorijos institutas, Vilnius 2015.
- Bubnys Arūnas, *Vokiečių ir lietuvių saugumo policija (1941–1944)*, „Genocidas ir rezistencija” 1997, 1, s. 160–175, <http://www.genocid.lt/Leidyba/1/arunas1.htm> (dostęp: 23 XII 2024).

- Ciborska Elżbieta, Świącicki Józef (1908–1946), w: *Polski słownik biograficzny*, t. 51, Warszawa 2016–2017, s. 445–446.
- Gajownik Tomasz, *Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921–1931*, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2010.
- Gwiazdowicz Adam, *Utrata archiwów Oddziału II Sztabu Generalnego/Głównego Wojska Polskiego w 1939 r.*, w: *Wywiad i kontrwywiad II Rzeczypospolitej wobec groźby wybuchu wojny w 1939 r.*, red. Dariusz Gregorczyk, Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice–Warszawa 2020, s. 287–301.
- Krahel Tadeusz, *Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945*, Wydawnictwo Buk, Białystok 2017.
- Kucharski Kazimierz, *Konspiracyjny ruch niepodległościowy w Wilnie w okresie od września 1939 r. do 25 maja 1941 r.*, Agencja Wydawniczo-Poligraficzna Progres, Bydgoszcz 1994.
- Lewandowska Stanisława, *Losy wilnian. Zapis rzeczywistości okupacyjnej. Ludzie, fakty, wydarzenia 1939–1945*, Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, Warszawa 2004.
- Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1: 1939–1941, A–Ž, red. Birutė Burauskaitė, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilnius 2005.
- Mazur Grzegorz, *Działalność Oddziału Archiwalnego NKWD na Litwie 1940–1941*, „Dzieje Najnowsze” 26, 1994, 4, s. 81–89.
- Niwiński Piotr, *Legalizacja Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej*, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Gdańsk–Warszawa 2024.
- Rokicki Paweł, *Garnizon Nowa Wilejka SZP-ZWZ*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2019.
- Rokicki Paweł, *Józef Sknurzył*, Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2022.
- Rokicki Paweł, *Obiekt „Kazilas”. Inwigilacja komendanta Okręgu Wileńskiego ZWZ płk. Nikodema Sulika przez NKWD-NKGB w latach 1940–1941*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 55, 2020, 2, s. 117–141.
- Rokicki Paweł, *Wolność i jej Polscy Strzelcy. Socjaliści w konspiracji wileńskiej SZP/ZWZ 1939–1941*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2024.
- Roman Wanda Krystyna, *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie wrzesień 1939 — czerwiec 1941. Lista aresztowanych*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2001.
- Roman Wanda Krystyna, *W obozach i w konspiracji. Działalność niepodległościowa żołnierzy polskich na Litwie i Wileńszczyźnie, wrzesień 1939 r. — czerwiec 1941 r.*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Warszawa 2004.
- Roman Wanda Krystyna, *Za Polskę do celi śmierci. Śledztwo i proces Nikodema Sulika*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2002.
- Stankeras Petras, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Mintis, Vilnius 2008.
- Tarka Krzysztof, *„General Wilk”. Aleksander Krzyżanowski — komendant Okręgu Wileńskiego ZWZ-AK*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2000.
- Tomaszewski Longin, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1999.

- Tomkiewicz Monika, *Współpraca niemieckiej i litewskiej policji bezpieczeństwa na terenie Komisariatu Rzeszy Ostland w latach 1941–1944 (zarys problemu)*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2010, 2, s. 251–257.
- Truska Liudas, Anušauskas Arvydas, Petravičiūtė Inga, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais. MVD-MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla*, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilnius 1999.
- Vaitiekus Severinas, *Lietuvos žvalgyba XX a. viduryje ir antrojoje pusėje*, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilnius 2017.
- Wnuk Rafał, *„Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2007.
- Wołkonowski Jarosław, *Litewska okupacja Wileńszczyzny (27 października 1939 – 15 czerwca 1940 roku) – Sauguma w walce z polskim państwem podziemnym*, „Mars” 3, 1995, s. 51–74.
- Wołkonowski Jarosław, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Oficyna Wydawnicza „Adiutor”, Warszawa 1996.
- Zięba Andrzej Aleksander, Staniewicz Witold Cezary, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 41, Instytut Historii PAN, Polska Akademia Umiejętności, Warszawa–Kraków 2002, s. 563–572.
- Żuk Henryk, *Na szachownicy życia. Wspomnienia kapitana Armii Krajowej „Onufrego”*, Żuk Henryk, Warszawa [1999].

Biogram: Paweł Rokicki, dr, adiunkt w Instytucie Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk oraz pracownik Biura Edukacji Narodowej Instytutu Pamięci Narodowej. Badacz dziejów polskiego podziemia niepodległościowego na Wileńszczyźnie w latach II wojny światowej; kontakt: rokicki.pawel@wp.pl.

Author: Paweł Rokicki, PhD, assistant professor at the Institute of Political Studies of the Polish Academy of Sciences, and employee of the National Education Office of the Institute of National Remembrance. Researcher of the history of the Polish independence underground in the Vilnius region during World War II; contact: rokicki.pawel@wp.pl.